

Ігор Скочиляс,

*кандидат історичних наук,
декан Гуманітарного факультету Українського Католицького Університету,
старший науковий співробітник Львівського відділення
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського*

УРЯД ЄПИСКОПА У СХІДНІЙ ЦЕРКВІ ТА ПАСТИРСЬКО-АДМІНІСТРАТИВНІ ПОВНОВАЖЕННЯ ГАЛИЦЬКИХ (ЛЬВІВСЬКИХ) ВЛАДИК (ДО СЕРЕДИНИ XVIII СТОЛІТТЯ)

Розглядаються пастирсько-адміністративні повноваження галицьких (львівських) владик у ширшому контексті еволюції прерогатив єрархів Східної церкви в домодерну добу. Вони визначалися, з одного боку, канонічним і звичаєвим правом, світським законодавством і суспільно-політичними практиками, а з іншого – уявленнями духовенства і мирян про єпископа як намісника апостолів на землі, духовного батька, адміністратора та, в пізніші часи, як єтнарха, який репрезентував руську (українську) етноконфесійну спільноту в межах місцевої Церкви.

Ключові слова: уряд єпископа, Східна церква, галицькі (львівські) владика.

Формування території Галицького (Львівського) владицтва за доби середньовіччя й у ранньомодерний період, а також створення моделі управління його організаційними структурами тісно пов'язане з пастирсько-адміністративними повноваженнями руських єпископів. Своєю чергою, внутрішньо-єпархіальна адміністрація допомагала правлячому архиєреєві якнайповніше реалізувати його апостольське покликання¹. У Київській митрополії єпископа («Епіскопос») зазвичай називали «владику» (від давньоруського кореня «волд», що означає «владсть, володіти, волость»). Значно рідше вживали окреслення «архиєрей» (від грец. ἀρχιερεύς – первосвященик)². Найпоширеніше в українсько-білоруських джерелах і матеріалах ранньомодерного періоду поняття «владика» акцентувало саме на адміністративних прерогативах єпископів, а не на їхньому пастирському служінні.

Попри те, що східнохристиянська еклезіологія «не була схильною до абсолютизування певних зовнішніх форм устрою й інституцій»³, Київській митрополії вдалося створити добре впорядковану єрархічну структуру, видимим символом котрої був єпископ, який очолював громаду вірних (місцеву Церкву)⁴. Він виступав не лише як священнослужитель, верховний правитель і юрисдикційний зверхник, але і як літургісант, тобто особа, котра наглядає над Євхаристією та здійснює євхаристійну жертву, що і є суттю єпископського служіння⁵. Учення Христової церкви наголошувало передовсім на євангельському покликанні єпископів, членів Божого народу, наділених через апостольське передання даром Святого Духа, аби «сповняти особливу службу, як пастир Божого народу, поставлений у місцевій Церкві»⁶.

Пастирські, адміністративні й судові повноваження руського єпископату визначало канонічне право Східної церкви – апостольські та святовітцівські правила, постанови вселенських і помісних соборів, а також місцеве законодавство, артикульоване в «Уставах» св. Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Головним завданням владик був нагляд за чистотою віри та звичаїв духовенства і мирян, а також контроль за виконанням священиками своїх душпастирських обов'язків і релігійними практиками вірних. Ці прерогативи єпископа у християнській Церкві впливали з належного йому (подібно до Бога, Отця світу) дару благодаті⁷. У 68-й главі руського ізводу Сербської редакції Номоканона ці повноваження єпископа тлумачилися так: «Бо сказується холм высочайший, на нем же епископ подобне високаго степене сущая подо областию своею, посещая присно и пекийся, яко пастырь о стаде словесных овецъ, якоже речеса апостолом „ти то бляд о душах ваших“, яко слово въздати хотяще ового же от святых некоего, инако сказание и есть и глаголется епископа же чин, иже святое миро скончавая разума поклоннаго и Святыя Троица»⁸.

До найважливіших обов'язків єпископів відносять: 1) святительські функції (рукоположення пресвітерів, дияконів та єромонахів)⁹; 2) надання відпускних грамот на переходи клириків в інші єпархії чи парафії¹⁰; 3) благословення будівництва й освячення храмів, каплиць, монастирів та інших сакральних споруд¹¹; 4) освячення та надання до престолів церков антимінсів¹²; 5) освячення св. мира¹³; 6) апробація презент коляторів для священиків¹⁴; 7) призначення духовних осіб на церковні уряди (намісників, крилошан тощо); 8) скликання щорічних єпархіальних соборів; 9) проведення пастирських візитацій; 10) формування персонального складу єпархіальних крилосів; 11) головування на духовному суді та видання судових декретів і 12) участь у світській адміністрації та в суспільно-політичному житті¹⁵. Місцевий архиєрей, за 38-м Апостольським і 12-м Сьомого Вселенського собору правилами, був також верховним управителем церковного майна в підлеглий йому єпархії, яке він не мав права розтрачувати¹⁶. 14-те Апостольське правило та 15-те правило Першого і 5-те правило Четвертого Вселенських соборів забороняли архиєреям покидати єпархію, зобов'язуючи їх постійно резидувати у своїй церковній області, адже діяльність пастиря тільки тоді була ефективною, коли він «знає свій народ, а народ знає свого єпископа»¹⁷. Ті самі приписи стосувалися і парафіяльного духовенства, якому церковні канони не дозволяли залишати церкви й займати інші парафії (правило 11 Сьомого Вселенського собору), а також монахів, котрі мали перебувати лише в тій обителі, де вони прийняли чернечий постриг і зреклися світу. Натомість єпископи не повинні були приймати під свою юрисдикцію «чужих клириків»¹⁸.

Апостольське служіння та територіальна юрисдикція єпископату Київської митрополії виразно артикульовані у постановах Берестейського провінційного собору 1590 р.: «Вибір, покликання і уповноваження, власне кажучи, з дарами влади й управління, які їм належаться, без шкоди для духовних дарів, що супроводжують формальне уповноваження апостоляту [...]. Кожний [з владик] мусить перебувати у своїй єпархії, ніхто з нас не може вмішуватися у справи

іншого. Не можемо висвячувати священників, дияконів чи піддияконів для інших епархій, не можемо посвячувати церков, не можемо давати антими́нсів, навіть у разі потреби йти вінчати чи хрестити, і не можемо обговорювати жодної справи в жодний спосіб в іншій юрисдикції без листа ексординації та благословення, згідно з правилами святих отців»¹⁹.

Укладені у Львівській епархії в 1752 і 1760 рр. дві майже ідентичні за змістом редакції пастирського підручника «Богословіє нравоучительное», наслідуючи «Собраніє припадков» київського митрополита Лева (Кишки) 1722 р., у постзамойських категоріях детально описували обов'язки і права правлячого архиєрея. Прерогативи владики та їхні канонічні підстави надзвичайно скрупульозно викладені у відповідному розділі («De Episcopis et Ecclesiis Cathedralibus») проекту постанов Берестейського провінційного собору 1765 р. Вони були підготовлені канцеляристами Святоюрського архиєрейського двору, акумулювавши більш як півстолітній досвід пастирського служіння львівських унійних владик²⁰. Еклезіологічні уявлення про уряд єпископа в Київській унійній митрополії узагальнювало «Канонічне право» василіанина Тимофія (Щуровського) 1792 р. У розділі 4 «Jakіż jest urząd i powinności biskupa?» цей підручник, підсумовуючи еволюцію богословської думки Унійної церкви впродовж XVIII ст., традиційно акцентував на вчительському уряді руського владика та його святительських і адміністративних функціях²¹. Насамперед наголошувалося на святительських прерогативах – праві владика «святити на всі єрейські чини» (але не в чужій епархії та не «на Боже проізволєніє», а лише на вакантні парафіяльні уряди), а також посвячувати церкви²², закривати й «очищати» осквернені храми. Єпископ так само посвячував св. миро²³ (цей обряд, як і саме приготування мира, потребував значних фінансових затрат²⁴) та антими́нси²⁵ у Великий Четвер (почергово у кожній з конкатедр епархії), також храмові вівтарі, чаші, дискоси тощо. Як відомо, без антими́нса відправлення у церквах і каплицях Св. Літургії та інших богослужінь було неможливим. Їх виготовляли при єпископському дворі та надавали до престолів парафіяльних чи монастирських храмів²⁶. Антимі́нс, за християнською традицією, використовується під час Літургії, а також під час відвідин храму правлячим архиєреем. У другій половині XVIII ст. на території Львівської унійної епархії антими́нси в літургійній практиці також уживали римо-католицькі священники, які, зокрема, проводили духовні місії «в горах Покуття, на Покутті та в просторих краях України»²⁷.

Тільки єпископ призначав священників на церковні уряди («роздає єреям правління церков») та «зі слухних причин» видавав їм відпускні грамоти. До пастирських прерогатив владика належали право індульгенцій і індульгенцій, благословення «людям як у церкві, та і в інших місцях», «очищення від тяжких гріхів», надання дозволів на передшлюбні заповіді й вінчання в часі посту та диспензи від бігамії. Єпископ був наділений і судовими повноваженнями («справи всякі судити, виклинати, забороняти, завішувати і від цього розрішати»), у т. ч. щодо «іноків-волоцюг» та «людей свавільних з чужої епархії». Він також мав право прихистити на своєму владичому дворі осіб, звинувачених світським судом у певних злочинах («бо як ніби до Церкви втік»), а також своїх

слуг. Єпископ цензурував й апробував до друку церковні книги, вивчав «чуда, які бувають при іконах», відповідав за збереження церковного майна у разі смерті єрея, підписував листи на збір милостині «для поправки церков»²⁸. З-поміж найважливіших архиєрейських обов'язків «Богословіє нравоучительное» виокремлювало необхідність проведення візитацій церков і шпиталів принаймні раз у три роки, скликання щорічного собору («синоду пресвітерського») та ознайомлення з його рішеннями духовенства, заснування єпархіальної семінарії та викорінювання ересей. Єпископові дозволялося збирати від пресвітерів церковний податок «катедрастик» та інші надзвичайні оплати («вспоможєніє милосердноє»)²⁹.

У давньоруський період призначення православного владики (ним переважно ставав духівник князя або ігумен найближчого монастиря) майже повністю залежало від місцевого князя, натомість роль предстоятеля Церкви – київського митрополита – була мінімальною³⁰. Ця залежність обумовлювалася низкою чинників, у т. ч. політичною слабкістю церковної організації та її підлеглістю князівській владі, зокрема в номінації на духовні уряди. Генезу таких стосунків слід шукати в особливостях християнізації Русі, на чому наполягає й відомий російський дослідник Борис Флоря. Ініціатором «київської симфонії» виступила саме князівська влада, яка також була відповідальною за розбудову церковних структур у нововерненому краї.

У Київській Русі єпископ спочатку мав радше формальну, аніж реальну юрисдикцію над клиром, яка зводилася головню до літургійних функцій (рукоположення клириків і посвячення храмів), тоді як призначення священників у парафії та нагляд за їхньою діяльністю, очевидно, належали до компетенції світської влади та княжих урядників і «боярських людей» на місцях. Ярослав Щапов припускає, що формування єпархіальних структур Київської митрополії відбувалося за умов «дефіциту» церковних урядників. Вони спершу й відповідали (разом з нечисленими помічниками владик) за християнізацію краю, побудову храмів, збір для катедри десятини та виконання рішень церковного суду³¹, а з-поміж церковних урядників руському архиєреєві в управлінні єпархією допомагав лише один – архиєпископ. Та вже у XII–XIII ст. простежувалася тенденція до усамостійнення православної єрархії від світських патронів. Смоленський устав 1136 р. розкриває прагнення владик підпорядкувати «церковних людей» винятково духовному судові³². Ця тенденція дуже виразна в «Уставі Володимира» різних редакцій і списків XII–XIII ст., який до «церковних людей» відносить причетників і членів їхніх сімей, монахів та деякі інші групи населення.

Уже в XIII ст. Руська церква виробила свою програму поступового звільнення духовенства та церковних бенефіціїв з-під опіки світських патронів, а також встановлення ефективного контролю єпископату за підлеглою йому канонічною територією та зміцнення його духовно-адміністративної влади³³. Посилення контролю єпископської адміністрації за діяльністю парафіяльного духовенства засвідчують постанови митрополичого собору 1273 р.³⁴ і формуляри пастирських повчань священникам. Зокрема, перше правило собору визначало систему оплат за висвячення єреїв і дияконів на користь крилошан єпископської

катедри, а також поставлення на церковні уряди священників, ігуменів, намісників і десятників. Шосте правило собору забороняло служити у храмах невисвяченим особам³⁵.

Тісний інституційний зв'язок між владикою та парафіяльним духовенством у тогочасній Київській митрополії підтверджують повчання єрархів, котрі поширювалися або у складі канонічних кодексів, або у вигляді настанов нововисвяченим єреям. Цикли повчань, включені до Кормчих книг, були двох типів – загального характеру, переважно приписувані Св. Отцям Церкви, та місцевих єрархів до парафіяльного клиру («попів»)³⁶. Пастирські настанови виголошувалися зазвичай на єпархіальних соборах або видавалися єреям з нагоди рукоположення та поставлення на парафію (один з найдавніших зразків цього типу церковних джерел зберігся у складі пергаментної Софіївської Кормчої книги 1280 р.). Ці повчання доволі скрупульозно визначали обсяг адміністративних і душпастирських обов'язків клириків та містили перелік застережних заходів, які відображали соціальні практики давньоруського суспільства. У пастирських настановах наголошувалося на сталому перебуванні священника при своїй церкві й забороні самовільного переходу в інші парафії, а також вказувалося на підпорядкованості руського клиру своєму архиєреєві³⁷.

Низка пастирських повчань, які звичайно адресували всьому Божому людові Київської церкви, у т. ч. «всѣмъ епискѣпомъ, архимандритѣмъ и священноинокимъ, и священникомъ, иноким, и клирикомъ, та же и велможамъ и болгаромъ съ ихъ женами и дѣтьми, и всѣми христіанскому народу», відклалася в актах митрополичої канцелярії Фотія. Зокрема, в одному з повчань мовиться про духовну та інституційну єдність Київської церкви: «Словесныя во увѣдѣ Христа моего гласа моего послушаютъ. И таможе, чада моя, идѣже тѣшиахъ Христовѣ паствѣ, тамо во по врѣмени сему настоиахъ єсть другѣа церкви и вѣры. И тамо же должъно єсть смѣренѣ наше паче тщително быти, посѣщати Христову паствѣ и оутвержати православѣ є въ благочестѣи въспитанныхъ»³⁸.

Пізніші списки цієї канонічної пам'ятки репрезентує датований 1562 р. формуляр пастирського повчання митрополита Сильвестра (Бількевича, 1556–1567). У ньому йшлося про послух духовенства архиєрею, а також про обов'язок брати участь в єпархіальних соборах для подання ставлених грамот і звіту про душпастирство³⁹. У Львівському владичтві «Повчання новосвяченого єреєві», опубліковане 1642 р. з ініціативи Арсенія (Желиборського), акцентувало на дисциплінуванні клиру: «А къ нейже ц[є]ркви поставленъ еси, тоа не остави въ вса дни живота твоего, развѣ великѣа нѣжда, и то по съвѣтѣ еп[и]с[ко]па своего, идеже та вл[а]гословитъ. В[ъ] чѣждем[ъ] же предѣлѣ не слѣжи, не взем[ъ] ѿ еп[и]с[ко]па грамоты. Безъ егѣ же волѣ не твори ничтоже. Имѣй еп[и]с[ко]па своего главѣ въ всемъ, любовѣ къ немѣ храна и воазн[ъ], тако же ап[о]столи къ Христѣ»⁴⁰. Поширенню цих пастирських настанов сприяла поява «Повчання» Желиборського в Номоканоні 1646 р., який використовувався принаймні до кінця XVII ст.⁴¹ Активне звертання до повчань у Львівській єпархії засвідчується наявністю одного з їхніх списків у рукописному Требнику першої половини XVII ст. Цей документ містить богослужбові й канонічні приписи священникам та обширні

настанови морально-етичного характеру. Він закликає клириків виконувати Божі заповіді, навчати правд віри свою паству, виявляти послух архиєреєві й особисту відданість йому та дотримуватися норм канонічної дисципліни. Багато уваги приділено також моральним якостям кандидатів до священства та соціальному дисциплінуванню парафіяльного клиру⁴². Пастирський досвід Львівської єпархії XVI–XVII ст. підсумовує «Нравоученіє» Йосифа (Шумлянського) 1687 р.⁴³

Упродовж середньовіччя і нового часу прерогативи владики Київської митрополії залишалися майже незмінними, в т. ч. у польсько-литовській період⁴⁴. Водночас, як уважає Василь Ульяновський, «прерогативи єпископської влади, як і митрополічної, дедалі звужуються», хоча й надалі руські владики здійснюють загальний нагляд за духовним і моральним життям духовенства й вірних, а також церковним майном⁴⁵. У різних єпархіях ці повноваження суттєво не відрізнялися між собою, про що свідчить, наприклад, історія сусідніх з Галицьким (Львівським) владцтв: Луцького – в часи архиєрейського служіння Діонісія (Жабокрицького, 1695–1711), та Перемишльського – за пастирства Інокентія (Винницького, 1680–1700). Для Київської митрополії княжої доби тогочасні уявлення про особисті якості, обов'язки та повноваження руських єрархів відображені в анонімному повчанні, яке датується (за списком Рязанської Кормчої) не пізніше 1284 р. Повчання в моральних категоріях обговорює важливість внутрішньої духовної аскези владики та його милосердя до найбільш пригноблених верств населення⁴⁶, тоді як зовнішні вияви пастирських та адміністративних зобов'язань єпископів викладені не так чітко. Акцентується, однак, на їхньому сталому резидуванні в катедрах, де вони мали залишатися навіть у разі небезпеки⁴⁷. Корпус канонічних актів, які регулювали діяльність руського єпископату в пізніший період, акумульований у Кормчій книзі Акц-71/1952, що побутувала в Київській митрополії щонайменше із середини XV ст. Пастирських та адміністративних функцій єпископів стосуються глава 11 («А се правила о поставляющих епископы, или попы, или диаконы от чуждая области, от чуждых градов, а не сущихъ под ним предѣль») та глава 49 («О своемъ соборномъ епископу имѣньи и о церковнѣмъ управленіи») цієї Кормчої⁴⁸.

Найдавніший опис прерогатив галицьких владики знаходимо у номінаційному привілеї польського короля Казимира III з 1370 р. для митрополита Антонія (1370-1390/91). Єрарх наділявся звичними для його сану повноваженнями: висвячувати клириків та хіротонізувати майбутніх єпископів, здійснювати всі священнодійства, отримувати церковні доходи, реалізовувати свої наставницькі прерогативи «попечителя всмѣ находящимся во его области христіанамъ [...] и вести ихъ на путь добра и спасенія». Привілеї також передбачав активну пастирську працю Антонія, підкреслюючи, що «находящієся во всей области его святѣйшей церкви и въ упомянутыхъ епископіяхъ священныя лица, монашествующіе, бояре, простцы и остальной христоименный народъ Господень должны оказывать ему надлежащую честь, уваженіе, повиновеніе и благопокорность, [...] ибо [это] имѣеть отношеніе къ самому Богу»⁴⁹. Прерогативи єрархів, котрі у XIV – на початку XV ст. підлягали юрисдикції Галицької митрополії, викладені у формулярному зводі грамоти київського

митрополита Фотія з 1420 р. про підтвердження святительських прав невідомого володимирсько-берестейського єпископа: «Сего же ради должен есть боголюбивый епископ [...] прияти порученную ему церковь и творити в ней, елика достоит своим епископом – четци знаменати и поддияконы и дияконы и презвитеры ставити, еще же и игумену во обителях уставляти, учити же люди православныя еуангалским заповедеми и закону християнскому и заблуждших наставляти ко истинному пути. Сего ради должны суть благороднии и христорлюбивии князи послушати его и честь подавати, такоже и весь священнический и иноческий чин и вси христоименити люди предела тоя епископы, ведяще же се, яко святителю честь воздаяти, на самого Бога тая честь преходит, его же есть наместник святитель»⁵⁰. Описані тут повноваження типові для тогочасної пастирської практики Руської церкви, за винятком сюжету про послух владиці «христорлюбивих князів».

Незважаючи на нищівну критику руського єпископату, зокрема у відомому посланні православної шляхти Галичини 1585 р. до київського митрополита Онисифора (Дівочки, 1579–1589)⁵¹, та спроби обмежити його юрисдикцію у патріарших грамотах 1586–1589 рр. і братських статутах, назагал владиці прерогативи у цей період також не зазнали якихось суттєвих трансформацій. Для ранньомодерного періоду (з часу відкриття православної катедри у Львові 1539 р. і до кінця XVIII ст.) обсяг юрисдикції єпископів найповніше відображають монарші номінаційні дипломи королів Польсько-Литовської держави та австрійського цесаря Йосифа II (1781 р.). Так, згідно з королівським привілеєм Макарію (Тучапському) від 23 жовтня 1539 р., під юрисдикцію цього архиєрея переходили всі православні церкви («ecclesias et synagogas») і духовенство на території Руської й Подільської земель та Галицька Успенська катедра (нею Тучапський мав адмініструвати як намісник київського митрополита). За православним владикою також визнавалися права на церковні доходи (в т. ч. отримання від священників «куничого» по 6 флоренів) та пастирська влада над духовними і світськими особами «руського обряду» («ritus ruthenici»): «Зворушені проханнями наших підданих руського обряду, духовенства й мирян, ми згодилися і вирішили того ж таки місцеблюстителя, Всечеснішого Макарія Тучапського, дати і поставити їм владикою. Отож цією грамотою дозволяємо і постановляємо, щоб він, наділений від свого митрополита київського саном владицтва, міг відправляти їм усе зазначене, що належить до обряду їхньої віри, а саме: щоб надалі їхнє духовенство із земель Руської та Подільської і з повітів цих земель – Галицького, Львівського, Кам'янецького, Снятинського, Терехівського – отримувало свячення згідно зі своїм обрядом у цього свого владики й надалі не їздило в закордонні краї для отримання висвячень»⁵².

Відтепер він міг судити матримоніальні справи вірних східного обряду, здійснювати рукоположення єреїв, посвячувати руські храми й виконувати інші чинності: «А також щоб їхній владики Макарій міг і був уповноважений посвячувати їхні церкви та собори, здійснювати всі інші церковні функції, як решта владик, і давати розлучення та сепарацію подруж мирянам своєї віри. Отож віддаємо й підпорядковуємо владі цього владики Макарія всіх і кожного з

духовних осіб – попів, а також їхні церкви, синагоги й монастирі в землях Руській та Подільській і в зазначених повітах: Галицькому, Львівському, Кам'янецькому, Снятинському, Терехівському, Тернопільському [...] Також дозволяємо і постановляємо, щоб і згаданий теперішній владика Макарій, і всі, хто свого часу буде на цій посаді, звичаєм інших єпископів управляли й розпоряджалися своїм клиром в усіх його діях згідно з обрядом і звичаєм своєї грецької віри; щоб так само цей клир провадили, управляли й розпоряджалися ним і їхні наступники; щоб із кожного попа, поставленого у його владичстві, згаданий владика щороку збирав і отримував шість флоринів податі, котра зветься куниче, як це роблять інші владики у своїх владичтвах; щоб, наскільки це належатиме й стосуватиметься його владичих обов'язків, направляв та виправляв духовні дії та справи згаданих попів, а також їхні помилки та переступи»⁵³. З огляду на незадовільний матеріальний стан Львівського престолу, владичі Макарію передавалася в управління впливова Унівська Святоуспенська обитель з усіма її маєтками: «Також долучаємо і приписуємо до юрисдикції згаданого владики Унівський монастир, заснований нашими попередниками на честь Успення пресвятої владичичі нашої діви Марії та все інше, хоч би яким іменем звалось»⁵⁴.

Після проголошення 1700 р. унії у Львівській єпархії прерогативи місцевих архиєреїв засадничо не змінилися, лише частково пристосувались до нової пастирсько-адміністративної моделі з'єднаної з Римом Київської митрополії⁵⁵. Зокрема, привілеї короля Августа II для Варлаама, Атанасія та Лева Шептицьких з 1710, 1715 і 1748 рр. підтверджували їхню юрисдикцію над кафедральним собором, майнові права на бенефіції єпархії, духовну владу над храмами, монастирями, церковними братствами, а також священниками і мирянами «релігії грецької». Номінаційні грамоти дозволяли львівським владикам отримувати церковні податки від духовенства та здійснювати церковне судочинство, караючи «непослушних» клириків і вірних⁵⁶.

Єпископам Київської митрополії традиційно⁵⁷ підлягали чоловічі й жіночі монастирі, що існували на її канонічній території (також і Львівського владичтва). Це підтвердив Унівський монаший собор, скликаний Варлаамом (Шептицьким) 19 серпня 1711 р. за участю більшості ігуменів тогочасних обителів з Галичини й частково Поділля⁵⁸. Такий статус зберігався аж до реформи Василіанського чину 1739 р. З метою уніфікації церковного управління, задекларованої Замойським собором, на Львівській 1739 р.⁵⁹ і Дубнівській 1743 р. василіанських капітулах монастирі новонавернених до унії з Римом руських єпархій були об'єднані в Святопокровську (Коронну, Руську) провінцію, що разом з Литовською конгреґацією утворили в Унійній церкві чин Св. Василя Великого.

Починаючи із середини XVI ст., на території Львівського владичтва з-під канонічної влади місцевих єпископів вийшли також окремі церковні інституції мирян. Зокрема, з 1589 р. де-факто, а з 1592 р. і де-юре⁶⁰ Успенське братство у Львові (одночасно здійснювало патронат над розташованим неподалік Святооунфрїївським монастирем) отримало статус ставропігії («*σταυροπηγίον*») – спершу митрополичої, а невдовзі патріаршої⁶¹. Відтоді воно підпорядковувалося правлячому архиєреєві лише в суто душпастирських

питаннях (рукоположення та призначення священників, матримоніальні справи, духовний суд тощо). Визнання Львівською ставропігією зверхності Римського Апостольського престолу в 1708 р., попри наполегливі спроби Святоюрської катедри, не спричинило перепідпорядкування братства юрисдикції львівських унійних владик. Правовий статус цього братства було врегульовано Папським престолом – на основі бреве Климента XI від 5 квітня 1709 р. З того часу Успенську конфраaternю, разом з іноками обителі Св. Онуфрія, безпосередньо підпорядковано Конгреґації поширення віри⁶².

1. Формування території та границь Галицької (Львівської) єпархії, її адміністративний устрій протягом середньовіччя і ранньомодерного періоду безпосередньо пов'язані з особою руського владики та створеними для забезпечення його пастирського служіння центральними і регіональними осередками церковного управління. Повноваження місцевих архиєреїв визначалися, з одного боку, канонічним і звичаєвим правом, світським законодавством і суспільно-політичними практиками, а з іншого – уявленнями духовенства і мирян про єпископа як намісника апостолів на землі, духовного батька, адміністратора та, в пізніші часи, як етнарха, який репрезентував руську (українську) етноконфесійну спільноту в межах місцевої Церкви. Її єдність забезпечувала не тільки певна територія, визначена єпархіальними границями, але й спільна киевохристиянська (передовсім літургійна) традиція, спільний слов'янсько-візантійський обряд, спільна еклезіальна пам'ять про минуле та подібна «ментальна географія». У сукупності вони творили елементи тяглості, котрі, своєю чергою, допомагали владичому двору зберігати контроль над підвладною йому канонічною територією.

1 «Єпископ не може особисто в кожному селі рядити, навчати і поширювати Божу благодать через Святі Тайни, у кожному селі становить парохів, які у свою чергу повинні навчати вірних, вести їх шляхом спасіння і організувати, і наказувати все, згідно з волею Божою, у церкві і між людьми. Як апостолам допомагали учні Христа, так і єпископу допомагають священники, з яких кожний у своїй церкві є Господарем Божого дому, на місці Господа Бога» (Димид М. Єпископ Київської Церкви (1589–1891). – Львів: ЛБА, 2000. – С. 168).

2 Димид М. Єпископ Київської Церкви... – С. 105–106.

3 Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce // Kościół w Polsce. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce / Pod red. J. Kłoczowskiego. – Kraków, 1969. – Т. 2. – С. 781–782.

4 Св. Ігнатій Антіохійський особливо підкреслює фундаментальний зв'язок між Євхаристією та єпископом: «Нехай ніхто не робить нічого, пов'язаного з Церквою, без єпископа. Має силу лише Євхаристія, відправлена єпископом чи кимось, ним призначеним. Де є єпископ – там є народ, так само, як де є Христос – там є Вселенська Церква» (До Смирнян VIII, 1–2).

5 Kallistos (Ware). The Church of God: Our Shared Vision // Logos. – 1993. – Vol. 34. – № 1–2. – P. 21–22.

- 6 Димид М. Єпископ Київської Церкви... – С. 107.
- 7 Никодим. Правила Православной Церкви с толкованиями / Репр. изд. – Москва, 2001. – Т. 1. – С. 129–130.
- 8 Русский феодальный архив XIV – первой трети XVI века / Сост. А. И. Плигузов (далі – РФА). – Москва, 2008. – С. 308.
- 9 Никодимъ. Правила... – Т. 1. – С. 47–48, 343–344, 625–626 (2-ге Апостольське правило; правило 6 Четвертого Вселенського собору; правило 14 Сьомого Вселенського собору).
- 10 Правила 41–42 Лаодикійського помісного собору (Никодимъ. Правила... – Т. 2. – С. 108).
- 11 Правило 31 Шостого Вселенського собору; правило 7 Сьомого Вселенського собору; правило 6 Картагенського помісного собору (Никодимъ. Правила... – Т. 1. – С. 512–514, 611–613; Т. 2. – С. 148–150).
- 12 Див. тлумачення 31-го правила Шостого Вселенського собору, 7-го правила Сьомого Вселенського собору, 31-го правила Трульського помісного собору та 1-го правила св. Никифора Ісповідника: Никодимъ. Правила... – Т. 1. – С. 513–515, 612–613; Т. 2. – С. 574.
- 13 Правило 6 Картагенського помісного собору (Никодимъ. Правила... – Т. 2. – С. 148–150).
- 14 31-ше, 39-те і 55-те Апостольські правила; правило 3 Третього Вселенського собору; правила 8, 20 і 23 Четвертого Вселенського собору; правило 31 Шостого Вселенського собору; правило 14 Сьомого Вселенського собору (Никодимъ. Правила... – Т. 1. – С. 93–94, 108–109, 129–130, 298–299, 347–348, 378–379, 382–384, 512–515, 625–626).
- 15 Димид М. Єпископ Київської Церкви... – С. 168–189; Trajdos T. Biskupi prawosławni w monarchii Jagiełły // Nasza Przyszłość. – 1986. – Т. 66. – S. 131–132. Див. також: Чопович І. Очеркь истории Западно-Русской Церкви. – Санкт-Петербург, 1884. – Ч. 2. – С. 191.
- 16 Никодимъ. Правила... – Т. 1. – С. 106–108, 133, 388, 620–623; Т. 2. – С. 41, 79–80, 298–299.
- 17 Там же. – Т. 1. – С. 74–76, 225–226, 342–343. Див. також постанови Сардикійського (правила 11–12) та Картагенського (правила 48, 53, 56, 71) помісних соборів: Там же. – Т. 2. – С. 132–135, 198–200, 204–206, 209, 223.
- 18 16-те правило Першого Вселенського собору; правила 6, 54 і 90 Картагенського помісного собору (Никодимъ. Правила... – Т. 1. – С. 617–619, 634–635; Т. 2. – С. 206, 240–241, 254).
- 19 Documenta Unionis Berestensis ejusque auctorum (1590–1600) / Ed. A. G. Welykyj. – Romae, 1970. – P. 6.
- 20 Praeparatoria ad Statuenda in futura Synodo Provinciali Ruthena, ex Diaecesi Leopoliensi Anno Domini 1763 Porrecta // Національний музей ім. Митрополита Андрея Шептицького у Львові (далі – НМЛ). – Ркл.-165. – С. 53–67.
- 21 Prawo kanoniczne o wszystkich ustawach i dekretach synodalnych. – Supraśl, 1792. – S. 74–75.
- 22 Biblioteka Narodowa w Warszawie. Dział starych druków i rękopisów (далі – BNW). – Ser. 49. – K. рпс.-рча.
- 23 Порядок роздачі намісниками св. мира у Львівській єпархії регламентувала четверта конституція собору 1731 р. (Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть / Упоряд. та істор. нарис І. Скочиляса. – Львів, 2006. – С. 288). Саму ж процедуру отримання парафіяльним клиром св. мира найповніше описує одна з конституцій собору 1790 р.: Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДІА України у Львові). – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 8 зв.–9 зв.

- 24 Зокрема, на придбання всього необхідного для посвячення св. мира у 1775 р., що мало надійти парохам Київщини та Брацлавщини, з єпископської скарбниці було виділено 100 зол., наступного 1776 р. – 120 зол., а в 1779 р. – вже 269 зол. (НМЛ. – Ркл.-146. – Арк. 98 зв., 108–108 зв., 113, 128 зв.–129, 139).
- 25 Формуляр такого антими́нса за 1476/77 р., що його руські владики надавали до вітварів православних храмів, описаний у: Восточнославянские и южнославянские рукописные книги в собраниях Польской Народной Республики / Сост. Я. Н. Щапов. – Москва, 1976. – Ч. 1. – С. 151.
- 26 У Львівській православної єпархії в останній третині XVII ст. кожен парафіяльний священник сплачував владиці Шумлянському за антими́нс 8 польських зол., а в разі відмови його прийняти – 10 зол. штрафу (НМЛ. – Ркк.-151. – С. 27). Згідно із записами у рахункових книгах Львівської генеральної консисторії, на початку 1760-х рр. урядники владичого двору видали «за полотно на антими́нси» 176 польських зол., за штампування 500 антими́нсів – 133 зол. 15 гр., та за «вшивання реліквій» в антими́нси – ще 8 зол. (ЦДІА України у Львові. – Ф. 201. – Оп. 46. – Спр. 244. – Арк. 30). Протягом 1761–1765 рр. з канцелярійних оплат, що надходили до Святоюрської катедри, витрачено 448 зол. для «вибиття 56 антими́нсів», у 1768–1772 рр. – 800 зол. для виготовлення 100 антими́нсів. У 1773 р. на замовлення владичого двору було надруковано 166 антими́нсів за 31 зол., а в 1775 і 1778 рр. на цю справу витрачено, відповідно, 40 і 80 зол. (НМЛ. – Ркл.-146. – Арк. 98 зв., 108–108 зв., 113, 128 зв.–129, 139).
- 27 Див. бреве папи Венедикта XIV від 29 березня 1751 р. про дозвіл священникам латинського обряду відправляти богослужіння «на руських антими́нсах», з покликанням на практичні потреби місіонерів «у цілій Русі»: Bulle, brevia, listy okolne papieskie, tudzież Kongregacyi dekreta, obrządkowi greckiemu ziednoczonemu służące. – Suprasl, 1799. – S. 68–69.
- 28 BNW. Dział starych druków i rękopisów. – Ser. 49. – К. pos.-roz. (опис чину візитації), рчс.-рча. (виклад обов'язків єпископа), рчс.-рчи. (перелік повноважень офіціала та намісника).
- 29 Ibid. – Ser. 68.
- 30 Ці висновки ґрунтуються на аналізі записів у Лаврентіївському літописі про заміщення владичих кафедр на теренах Північно-Східної Русі в XII–XIII ст. (Флоря Б. Н. Исследования по истории Церкви. Древнерусское и славянское средневековье: Сб. – Москва, 2007. – С. 50).
- 31 Щапов Я. Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. – Москва, 1989. – С. 69–70.
- 32 Флоря Б. Н. Отношения государства и церкви у восточных и западных славян. – Москва, 1992. – С. 101–102, 113–114.
- 33 Там же. – С. 115.
- 34 Русская Историческая Библиотека, издаваемая Импр. археографическою комиссією (далі – РИБ). – 2-е изд. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 6. – Стб. 92.
- 35 Там же. – Т. 6. – Стб. 108.
- 36 Щапов Я. Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. – Москва, 1978. – С. 196–198.
- 37 РИБ. – Т. 6: Приложения. – Стб. 347–376 (док. № 2).
- 38 Фотий, митрополит Киевский и всея Руси. Сочинения. Книга глаголемая Фотиос / Подгот. текстов, предисл. и коммент. Н. А. Кобяк, А. И. Плигузов. – Москва, 2005. – С. 259–261.
- 39 Акты, относящиеся къ истории Западной Россіи, собранные и изданные Археографическою комиссією. – Санкт-Петербург, 1848. – Т. 3. – С. 118.
- 40 НМЛ. – Сдк.-675. – Арк. 5 зв.–6.

- 41 Там само. – Сдк-653. – С. 82.
- 42 Там само. – Ркк-781. – Арк. 278–279 зв. Коментар: Шманько Т. Статті морально-канонічного характеру в рукописних Службениках і Требниках XVI–XVII ст. // Київська Академія. – 2009. – Вип. 7. – С. 99–100.
- 43 Мирон [Франко І.]. Іосифъ Шумлянскій, послѣдній православный епископъ львовскій и его «Метрика» // Киевская старина. – 1891. – Т. 34. – С. 1–21.
- 44 Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Репр. вид. – К., 1994. – Т. 5. – С. 468–471; Bieńkowski L. Organizacja Kościoła wschodniego... – S. 802–803.
- 45 Ульяновський В. І. Історія церкви та релігійної думки в Україні: Навч. посібник: У 3 кн. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 150–151. Див. також міркування: Флоря Б. Н., Щапов Я. Н. Епархиальное управление и епископат Русской церкви. X–XVII вв. // Православная энциклопедия. Русская Православная церковь. – Москва, 2000. – С. 234.
- 46 РИБ. – Т. 6: Приложения. – Стб. 410–412.
- 47 Там же. – Т. 6: Приложения. – Стб. 414–416.
- 48 Восточнославянские и южнославянские рукописные книги... – Ч. 1. – С. 136–147.
- 49 РИБ. – Т. 6: Дополнения. – Стб. 127–128 (док. № 22).
- 50 РФА. – 2008. – С. 132–133 (док. № 21).
- 51 Зокрема, ерархів звинувачено в нездатності управляти Православною церквою, байдужості до духовних потреб пастви, толеруванні священиків-двоєженців, деморалізації парафіяльного клиру, який відмовляв владикам у праві суду над ним, різноманітних злочинах і навіть богохульстві. Див. аналіз цього послання з погляду ідеології братського руху: Лукашова С. С. Миряне и Церковь: религиозные братства Киевской митрополии в конце XVI века. – Москва, 2006. – С. 168–171, 175–176.
- 52 НМЛ. – Ркл-142. – С. 109–110. Див. також копію цього привілею, виготовлену на початку XIX ст.: Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника (далі – ЛННБ). Відділ рукописів. – Ф. 141. – Оп. 1. – Спр. 492/III. – С. 5–6.
- 53 НМЛ. – Ркл-142. – С. 109–110. Див. також: ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 141. – Оп. 1. – Спр. 492/III. – С. 5–6.
- 54 ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 141. – Оп. 1. – Спр. 492/III. – С. 6.
- 55 Уперше повноваження унійних владик кодифіковано у «Правилах для єпископів», що їх перед 1636 р. уклав Йосиф (Велямин Рутський). Серед іншого вони наголошували на підтримуванні владиками сталого зв'язку зі своїм архипастирем та обов'язкові письмово інформувати його що три роки про стан справ у епархії. (Опубл. в: Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильно, 1900. – Т. 12. – С. 201–210; Regulae s. d. Episcoporum, quas, ut videtur, Metropolita in ultimo Capitulo Generali eius vita durante promulgavit // Epistolae Josephi Velamin Rutskij, metropolitae kioviensis catholici (1613–1637) / Ed. T. Haluščynskij, A. G. Welykij. – Romae, 1956. – P. 369–380).
- 56 «Przerzeczzone władcytwo z cerkwiemi katedralnymi, y ze wszystkimi dobrami, wsiami, folwarkami, gruntami, ich pozytkami, przynalezycosciami y okolicznosciami [...], tak iako antecessorowie jego, ze wszystkimi cerkwiemi, manasterasmi, przełożenstwem nad duchownymi, archymandrytami, ichumenami, protopopami, popami, bractwy teyże religiey greckiey, trzymali y zazywali, mieć trzymać z dochodami od duchownych [...] y używać będzie [...]. Daiąc mu przytym moc zupełną według praw dawnych, wszelkie sprawy duchowne sądzić, rządzić wszystkim duchowieństwem, mniejszego y większego stanu czynić, aby władzą urzędu swego władczego, w cerkwiach, manasterach, państw naszych dyecezyi swych, chwafę Bożą pomnażał, nieposłusznych y występnych według przestępstwa karał» (Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вер-

- надського (далі – IP НБУ). – Ф. XVIII. – № 145. – Арк. 1; № 151. – Арк. 1). Див. також відповідний фрагмент латиномовного привілею короля Августа II для Атанасія (Шептицького) на Львівське єпископство від 18 травня 1715 р.: «Pro jure nostro patronatus regii nominandum, et designandum, esse duximus prout nominamus et designamus per praesentes literas nostras, requirentes sinceritatem nostram, quatenus in virtute praesentis nostrae nominationis et desugnationis, tum electionis eundem Ven. Athanasium Szeptycki Archimandritam Unioviensem et non alium in episcopatu Leopoliensi, Haliciensi et Camenecensi ritus graeco uniti confirmat, et de eodem episcopatu autoritate metropolitana provideat, curam animarum, administrationem spiritualium, ac regimen temporalium bonorum committat, ipsique munus consecrationis, aut per se, aut per aliumantistitem ejusdem religionis impendat et impertiatur» (ЛННБ. Відділ рукописів. – Ф. 3. – Спр. МВ-412/22. – Арк. 1). Аналогічного змісту номінаційний диплом Августа III для Лева Шептицького від 9 березня 1748 р. (IP НБУ. – Ф. XVIII. – № 171. – Арк. 1).
- ⁵⁷ Никодимъ. Правила... – Т. 1. – С. 337–338, 340, 347, 375–376, 384, 527–528, 621, 629, 635; Т. 2. – С. 287.
- ⁵⁸ Див. останню публікацію діянь і правил цього собору, здійснену львівським дослідником Ігорем Мицьком: Артикулы или Устави чина иноческаго // Лавра. – 1999. – Ч. 2. – С. 41–46.
- ⁵⁹ Витяг з постанови василіанської капітули 1739 р. внесено у «Золоту книгу» Львівської єпархії (НМЛ. – Ркл-141. – С. 274–275).
- ⁶⁰ Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.) / Упоряд. М. Капраль. – Львів, 2000. – С. 517–520; *Diplomata Statuaria a Patriarchis Orientalibus Confraternitati Stauropigianae Leopoliensi a 1586–1592 data, cum aliis coaevis et appendice.* – Leopoli, 1895. – Vol. 2. – P. 56–59, 62–67, 87–90, 107–108; *Monumenta Confraternitatis Stauropigiiani* / Ed. W. Milkowicz. – Leopoli, 1895. – Vol. 1. – P. 203–205, 207, 393–396.
- ⁶¹ Цей статус передбачав «введення [Успенського братства] з-під юрисдикції місцевої церковної влади (єпископа і митрополита) та безпосереднє підпорядкування патріархові, від патріарха ставропігія повинна була отримувати «суд, управління й владу», від нього отримувала (хоча не завжди) миро, антими́си й інші церковні святощі» (Шустова Ю. Э. Документу Львовского Успенского Ставропигийского братства (1586–1788): Источниковедческое исследование. – Москва, 2009. – С. 102). Право ставропігії Успенського братства неодноразово підтверджували наступні царгородські, александрійські та єрусалимські патріархи (1599, 1600, 1611, 1614, 1620, 1626 і 1640 рр.), київські митрополити Михайло (Рагоза) у 1590 р. і Петро (Могила) у 1637 р., а також всі королі Речі Посполитої, починаючи з Жигимонта III (1592 р.). На рівні Руської церкви ставропігійний статус братства був визнаний провінційними соборами у Бересті 1590 і 1591 рр., а на рівні Львівського владичтва – його архиєреями Єремією (Тисаровським) у 1608 і 1630 рр., Арсенієм (Желиборським) у 1641 р., Атанасієм (Желиборським) у 1666 р. та Йосифом (Шумлянським) у 1704 р. (Шустова Ю. Э. Документу... – С. 102–103, 142–143, 404–412).
- ⁶² Докладніше див.: Киричук О. Перехід Львівського Ставропігійського братства під юрисдикцію Св. Апостольського престолу (за архівними матеріалами) // Берестейська унія (1596–1996): Статті й матеріали. – Львів, 1996. – С. 92–95; Іїж. Перехід Львівського Ставропігійського братства під юрисдикцію Св. Апостольського престолу (за матеріалами ЦДІА України у Львові) // Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні: Доп. та повідомл. наук. конф. (4–5 квітня 1996 р.). – Львів, 1996. – С. 95–99; Шустова Ю. Э. Документу... – С. 143, 208.

SUMMARY**Ihor Skochylyas****THE OFFICE OF BISHOP IN EASTERN CHURCH:****PASTORAL AND ADMINISTRATIVE DUTIES OF HALYCH (L'VIV) BISHOPS UNTIL THE MIDDLE OF THE 18TH CENTURY**

The article investigates pastoral and administrative duties of Halych (L'viv) bishops in the broader context of the authority of the hierarchs of Eastern Church in pre-modern period. The analysis shows that on the one hand, bishops' prerogatives were shaped by canon and customary laws, secular legislation and political practices. On the other hand, there always were strong cultural and religion expectations of the laity that affected the way of thinking about a bishop as a representative of Apostles on the Earth, a spiritual father, an administrator and in later times as a ethnarch, who represented the Ruthenian (Ukrainian) ethno-confessional community in the local ecclesiastical affairs.

Key words: The Office of Bishop, Eastern Church, Halych (L'viv) Bishops.

Лариса Рева,

*кандидат філологічних наук, науковий співробітник
Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського НАН України.*

**ДУХОВНИЙ ВИБІР АНТОНІЯ РАДИВИЛОВСЬКОГО –
КУЛЬТОВОГО ПИСЬМЕННИКА УКРАЇНИ
СЕРЕДИНИ XVII СТОЛІТТЯ**

На основі аналізу творів А. Радивиловського розкрито основні засади сецесійності як естетичної категорії, де знайшли вияв прикмети філософії та естетики літературного бароко в Україні. В статті продемонстровано виразну тенденцію до мистецького синтезу, здатного відбити світоглядні ідеї своєї доби.

Ключові слова: *А. Радивиловський, давня література, літературне бароко, проповідь, естетика, синтез.*

В статті розглядається творчість українського духовного письменника середини XVII ст. Антонія Радивиловського. Актуальність праці пояснюється значенням його творчості, зокрема його проповідей, в яких він засуджував панівну верхівку влади. Ми прагнули донести до сучасного читача велич ораторської прози А. Радивиловського, необхідність глибше її досліджувати, вивчати художні засоби її творення.

Відомості про А. Радивиловського – одного з плеяди українських духовних письменників середини XVII ст. – незначні. Відомо, що в 40-х рр. XVII ст. він навчався в Києво-Могилянському колегіумі, досконало володів латинською, польською та грецькою мовами. Після закінчення колегіуму посідав, ймовірно, сан архidiaкона Чернігівської єпископії. У середині 50-х рр. кілька років поспіль проповідував у різних церквах Києва. Від 1656 р. працював лаврським проповідником. До 1671 р. ним було складено два великих томи проповідей. 1676 р. він видав “Огородок Марії Богородиці”, а 1688 – “Вінець Христовий” (обидві збірки вийшли в Києві). Від 1671 р. служив намісником лаври, а в кінці